

TÖMÖSKÖZI FERENC

A SZLOVENSZKÓI ÉS KÁRPÁTALJAI EGYETEMES REFORMÁTUS EGYHÁZ ÖNSZERVEZŐDÉSÉNEK RÖVID TÖRTÉNETE 1918–1923 KÖZÖTT*

2017 a reformáció éve. 500 éve kezdődött az a folyamat, amely felforgatta az addig fennálló politikai és egyházi rendszert, s megváltoztatta a világ menetét. Mit jelent ez az évforduló egy szlovákiai, illetve egy szlovákiai magyar református számára? A reformáció évfordulóját mindenki ismeri és jegyzi. De mi a helyzet azokkal az évfordulókkal, amelyek nem világméretűek, hanem kis közösségeket érintenek? Ilyen évforduló lesz majd a szlovákiai református egyház létrejöttének centenáriuma is. Itt is ugyanaz a kérdés merül fel elsőként, mint az 500 éves évfordulónál: hogyan járulhatunk hozzá ezen események emlékeztetének fenntartásához? Egy történész úgy tud a legtöbbet hozzátenni az ünnephez, hogy feldolgozza annak a közösségnek a történetét, amelynek ő maga is része. Mindez pedig úgy kerüljön feldolgozásra és bemutatásra, hogy az méltó legyen mindazok emlékéhez, akiknek egy 100 éves évfordulót is köszönhetünk. A kerek évforduló még várat magára pár évet, ám e rövid tanulmány a közelgő centenáriumhoz kapcsolható, és a Csehszlovákiai Református Egyház megalakulásának körülményeit hivatott bemutatni. Nem is törekszik teljességre, és inkább az eseménytörténetet rekonstruálja, mintsem a múltbeli történéseket elemezi, értelmezi és értékeli. Így kezdetnek az önmagából kifordult Kelet-Közép-Európában kényszerűleg, külső és belső politikai nyomásra létrejött református egyház nehézségeiről szeretnék képet adni.

Az előbbieken az évfordulókról esett szó, néhány gondolat erejéig térjünk vissza oda. A szlovákiai református egyház centenáriuma kapcsán több kérdés is felmerül, ugyanis egyelőre nincs hivatalosan megállapított alapítási év, amely kimondja, hogy ettől a dátumtól létezik az önálló Csehszlovákiai Református Egyház. Lehet-e 1918-tól, Csehszlovákia kikiáltásától számolni, vagy meg kell várni 1919 januárját, amikor lezárják a dunai hidakat, és Németh István már csak a Duna jobb partján lévő gyülekezetekben végezheti szolgálatait? Esetleg 1920. június 4-től, amikor aláírják a trianoni békeszerződést? Vagy az egyes egyházkerületek létrehozásától? Ugyanígy lehetséges az 1923-as lévai alkotmányozó zsinattól is számolni, amikor a három egyházke-

* A tanulmány az 1/0528/16 sz., „A református keresztyén egyház Szlovákiában 1919–1952” elnevezésű Vega-projekt támogatásával készült.

rületet magasabb egyházi szervezetbe kapcsolva létrehozták a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház alkotmányát és törvényeit. Ha az utóbbi felé hajlanánk, akkor hogyan határozzuk meg azt a köztes időszakot, amely 1918-tól 1923-ig tartott? Hogyan jönnek létre az egyes egyházkerületek? Kik kerülnek az élükre? Hogyan határozzák meg önmagukat? Hogyan kommunikálnak egymással? Milyen viszonyrendszer alakul ki közöttük? Hogyan indul el a közös munka? És ez csak néhány a sok-sok megválaszolatlan kérdés közül.

De hol tartanak ma az egyháztörténet-írás ez irányú kutatásai?

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház történetének szisztematikus feltárása néhány éve kezdődött el. A második világháború előtt és alatt csupán egy-egy munka jelent meg. Ez annak tudható be, hogy a két világháború közötti időszakban sem anyagi keret, sem intézményi háttér nem állt rendelkezésre. Ám történtek kísérletek egy tudományos igényű, módszeres történeti kutatás elindítására. Ez főként az egyes egyházmegyék múltjának feltárását jelentette. Az Ungi Egyházmegye történetéről 1931-ben,¹ Kúr Géának köszönhetően pedig 1936-ban a Komáromi Református Egyházmegyéről jelent meg monográfia.² A második világháború éveiben csak az egyetemes egyház történetéről készült mű, amelyet 1940-ben Csomár Zoltán adott ki *A csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztyén Egyház húszéves története 1918–1938* címmel. A munka egyedülálló a maga nemében, mert a szerző az általa is megélt eseményeket írja le, teletűzdelve korabeli jegyzőkönyvekből, levelekből és memorandumokból vett idézetekkel. Ez a könyv mind a mai napig alpműnek számít a 20. századi magyar református egyháztörténetben. Nagy előnye egyben a hátránya is. Mivel a szerző megélt eseményeket ír le, így rengeteg dolgot evidenciaként kezel, és nem részletez, okadatol (nevek, helyszínek, események). A hivatkozások a Tiszáninneri Egyházkerület, az Ungi Egyházmegye jegyzőkönyvéből, valamint az *Egyház és Iskola* című egyházi lapból származnak; ez utóbbi is tiszáninneri orientáltságú volt.³ Ráadá-

¹ HARASZY Károly (szerk): *Az ungi református egyházmegye: adalékok az ungi református egyházmegye történetéhez*, kiadói szerk. Péter Mihály, s. a. r. Kómiéves Sándor, Ungi Református Egyházmegyei Egyesület (Református Egyházi Könyvtár), Nagykapos, 1931.

² 1924. augusztus 28-án az egyházmegyei közgyűlésen az egyházmegye gondnoka, Erdélyi Pál felszólalásában szorgalmazta az egyházmegye történetének megírását, felhívta a lelkészek figyelmét arra, hogy kutassák és írják meg gyülekezetük múltját. SOÓS Károly (összeáll.): *Jegyzőkönyv a Komáromi Református Egyházmegye Réokomáromban 1924. évi augusztus hó 28. napján tartott rendes közgyűléséről*, Komáromi Református Egyházmegye, Párkány, 1924, 6–7. p. A monográfia végül 1936-ban került kiadásra, L.: KÚR Géza: *A Komáromi Református Egyházmegye*, I., Jókai Nyomda, Komárom, 1936. Újabb kiadása: Uő.: *A Komáromi Református Egyházmegye*, s. a. r., sz. Koncsol László, Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 1993.

³ Réz László 1921. január 23-án Tóth Kálmánnak írt levelet, amelyben kéri, hogy fizessék elő a lelkészek a *Református Egyház és Iskola* című lapot, amely ugyan a Tiszáninneri

sul az egyes szövegrészekből nem mindig derül ki egyértelműen, hogy a saját gondolatait, meglátásait, konkrét jegyzőkönyvnek egy adott jelentését vagy annak részét – mint például a felsorolások vagy a számszerű adatsorok – olvassuk-e. Az előbb leírt fenntartások mellett viszont mégis olyannyira egyedi, hogy ma már – és remélhetőleg az elkövetkezendő évtizedekben is – primer forrásként is használható. A második világháborút követő évtizedekben nem jelent meg tanulmány nyomtatásban Csehszlovákiában, ám elkészült két kézirat. Az első még 1957-ben, amelyet Tuba Lajos írt a II. lelkészsképesítő vizsgájára *A révkomáromi református keresztyén egyház története* címmel. A másodikat Csémy Lajos *A Szlovákiai Ref. Keresztyén Egyház történetének áttekintése* címmel írta 1980-ban. A kilencvenes években sorra jelentek meg a református egyház történetével foglalkozó munkák, amelyek tematikájukban nem ragaszkodtak kizárólag a 20. századhoz, hanem visszanyúltak a 18–19. századig.⁴ Ezek az egyháztörténeti munkák jól mutatják, hogy az egyháztörténet-írás és -kutatás már nem a lelkészek domíniuma: teret kell engedni a világi és a református egyházon kívüli kutatóknak is.

Mivel nem volt következetes kutatási stratégia arra, hogy mi legyen a vezérlő dinamika az újra szabadon működhető református egyház múltjának feltárását és történetének megírását illetően, ad hoc módon születettek – történészi szemmel – minőségileg igencsak eltérő munkák; nem voltak szakszerűen kikutatott és megírt szakcikkek és forráskiadványok, amelyekre következetesen hivatkozni lehetett volna. Ezek a minőségbeli eltérések abból is adódhatnak, hogy lényegében négy-öt munkára hivatkozva⁵ – rosszabb esetben nem hivatkozva – ugyanazokat a tévedéseket veszik át a szerzők, és nem mindig élnek kritikával, nem kutatnak tovább a levéltári források között.

A rendszerváltás utáni első monográfia 1994-ben jelent meg *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre* cím-

Egyházkerületé, de ha ők is előfizetnék, akkor azzal a lap fenntartását segítenék, ugyanis igencsak pénzsűkében voltak.

⁴ Az 1990–2007 között kiadott szlovákiai magyar református vonatkozású könyvek válogatott bibliográfiáját A. Kis Béla állította össze. L.: <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00033/pdf/szemle_2008_2_bibliografia.pdf> (letöltve: 2014. 07. 07.).

⁵ A szakirodalom kutatása során a legtöbb esetben a következő munkákkal találkozhatunk: CSOMÁR Zoltán: *A csehszlovák államkeretbe kényszerített Magyar Református Keresztyén Egyház húszéves története 1918–1938*, Magyar Királyi Állami Nyomda, Ungvárr, 1940; SZABÓ Antal: *A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház története, I–II., Regio*, 1990/3., 133–162. p. és 1990/4., 204–221. p.; MOLNÁR Imre: *A magyar nyelvű egyházak helyzete Csehszlovákiában*, In: TÓTH László – FILEP Tamás Gusztáv (szerk.): *A (cseh) szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*, I., Ister Kiadó, Budapest, 1998, 207–237. p.; CSÉMY Lajos: *Tájékoztató*, In: KÚR Géza: *A Komáromi Református egyházmegye története*, Kalligram Kiadó, Pozsony, 1993, 7–29. p.; PUNTIGÁN József: *A Losonci Theológiai Szeminárium (1925–1939)*, Plectrum Kiadó, Losonc, 2005.

mel Fritz Peyer-Müllertől. A következő Puntigán József *A Losonci Theológiai Szeminárium (1925–1939)* című könyve, amely 2005-ben látott napvilágot. Az egyik egy egyházkerület múltjába enged betekintést, a másik intézménytörténeti feldolgozás. 1989 óta azonban csak két olyan munka született, amely teljes egészében a (cseh)szlovákiai református egyház történetéről szól. Mindkettő egy-egy doktori disszertáció, amely a Selye János Egyetem Református Teológiai Karán készült. Az első Fazekas Szilvia *A Református Keresztyén Egyház a Csehszlovák Köztársaságban (1918–1938)* című dolgozata, amelyet szerzője 2012-ben védett meg, a két világháború közötti időszakot, a másik pedig Buza Zsolt *A (Cseh)szlovákiai Református Keresztyén Egyház története 1945–1989 között* című munkája – ennek védelme 2013-ban történt – a második világháború utáni korszakot mutatja be a rendszerváltásig. A további, református egyháztörténettel foglalkozó tanulmányok periodikákban,⁶ tanulmánykötetekben,⁷ konferenciakötetekben jelentek meg, vagy egy adott helytörténeti munka fejezete. A legfrissebb egyháztörténeti tanulmányokat rendszeresen a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara és a Calvin J. Teológiai Akadémia közös tudományos folyóiratában és tanulmányköteteiben adják közre. Jelenleg a 20. századi egyháztörténetben folynak kutatások. Somogyi Alfréd tollából rendszeresen jelennek meg publikációk a Csehszlovákiai Református Egyház 1920-as éveinek történetéről.⁸

Az önszerveződés kezdete előtt

1881. október 31-én a debreceni „alkotmányozó zsinat” az egyházalkotmány, az egyházi szervezet megalkotása és további intézkedései révén létrehozta az egységes igazgatású református egyház kerületeit. Így jött létre a Dunántúli, Dunamelléki, Tiszáninneni, Tiszántúli és az Erdélyi Egyházkerület. Az így létrehozott intézmény neve az Evangélium Szerint Reformált Magyarországi

⁶ HROMANÍK, Michal: Reformovaná kresťanská cirkev na Slovensku, In: HALÁS, Juraj (zost.): *Kalendár biblickej výchovy a vzdelania reformovaných kresťanov na rok 1997*, Združenie Reformovaných Duchovných na Slovensku, Košice.

⁷ A. KIS Béla: A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház, In: FAZEKAS József – HUNČÍK Péter (szerk.): *Magyarok Szlovákiában (1989–2004). Összefoglaló jelentés a rendszerváltástól az Európai Unió csatlakozásig*, I., Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2004; SVÁTKOVÁ, Ivana: Reformovaná cirkev na Slovensku v rokoch 1918–1938, In: IVANYŠYNOVÁ, Tatiana (zost.): *Národ – cirkev – štát*, Spoločnosť pre dejiny a kultúru strednej a východnej Európa – Centrum pre európsku politiku – Historický ústav SAV, 2007.

⁸ Például SOMOGYI Alfréd: „A memorandumus évek”. Az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsi esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, In: LÉVAI Attila (szerk.): *Egyház és történelem. Tanulmányok az egyház életéről és történelméről*, Tillingner Péter Műhelye, Szentendre, 2013, 77–124. p.

Keresztyén Egyház lett. A Magyarországi Református Egyház zsinat-presbiteri elv alapján irányította önmagát. Az egyházközségek egyházmegyékbe tagozódtak, az egyházmegyék pedig az öt egyházkerület egyikébe.

A református egyházat is hasonlóan váratlanul érték az első világháborút követő események, mint a többi felekezetet. A történelemkönyvekben jószérvel csupán annyi olvasható, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia utódállamaiban rekedt csonka egyházmegyék és egyházkerületek létrehozták a maguk egyházszervezetét, és megválasztották egyházi vezetésüket. Arra, hogy ez a szerveződés hogyan ment végbe és milyen folyamatok játszódtak le közben, már nemigen adnak választ.

A Csehszlovákiában történő önszerveződés kezdetét nem igazán lehet konkrét dátumhoz kötni, inkább egy hosszú folyamat volt ez, több meghatározó ponttal, Csehszlovákia határainak kijelölése nem jelentette az új, „csehszlovákiai egyházak” azonnali létrejöttét. Az önszerveződés felé vezető út akkor vált igazán aktuálissá és kézzelfoghatóvá, amikor Csehszlovákiát kiáltották, és az általa jegyzékbe foglalt területeket olasz katonai segítséggel elfoglalták. A Csehszlovák Köztársaság megalakulása és területi igényei következtében a Dunántúli, a Tiszáninneni, a Tiszántúli és a Dunamelléki Egyházkerületek északi részeiből több megyét és vele együtt gyülekezeteket is elvettek a Magyarországi Református Keresztyén Egyháztól. A véglegesen megállapított országhatárok következtében összesen 287 anyaegyházközség került csehszlovák fennhatóság alá. A Dunántúli Egyházkerület Komáromi Egyházmegyéjének 48 anyaegyházközségét, a Barsi Egyházmegyét pedig 29 anyaegyházközséggel teljesen elcsatolták. (Bár néhány leányegyház és filia megmaradt Magyarországon, mint például Szöny.) A Drégelypalánki Egyházmegye északi részéből két egyházközség, Losonc és Ipolypásztó került át. A Tiszáninneni Egyházkerület Gömöri Egyházmegyéjének 45 egyházközségéből 35, a Tornai Egyházmegye 15 egyházközségéből 8, az Abaúji Egyházmegye 72 egyházközségéből 20, a 62 egyházközségből álló Alsó-Zemplénből 11, a 29 egyházközségből álló Felső-Zempléni Egyházmegye teljes egészében – Sátoraljaújhely kivételével –, a 39 egyházközséget számláló Ungi Egyházmegye – Záhony kivételével – szintén teljesen. A Tiszántúli Egyházkerület 64 egyházközségből álló Beregi Egyházmegyéjéből 43 egyházközség, a Máramaros–Ugoc sai Egyházmegye 32 egyházközségéből 25 egyházközség Csehszlovákiához került.⁹

Felvetődik a kérdés, hogy mit tegyen egy ilyen, soha nem tapasztalt helyzetben egy egyik napról a másikra kettős kisebbségbe került egyház egy újonnan létrehozott államban. Az első ismert, az egyházi vezetéstől érkező reakció Révész Kálmán püspöktől való. Sokan úgy vélték, hogy az egyház a kialakult helyzet kaotikus volta miatt egyelőre nem indít komolyabb tárgyalásokat az

⁹ CSOMÁR: *i.m.*, 5. p.

új állam vezetésével, hanem kívár, remélve, hogy ez amolyan átmeneti állapot, és sikerül olyan eredményt elérni, amely alapján az elszakadt egyháztesetek egyházi szervezet tekintetében továbbra is a magyar egyetemes egyházhoz fognak tartozni.

Az új államalakulatnak is kezdenie kellett valamit a református egyházal. A viszonyt az 1918. október 28-i 11. számú törvény 2. szakasza szabályozta, melyben az állam ideiglenesen elfogadta a magyar állam és a református egyházközségek közötti, az 1904-es zsinati rendezés alapján kialakított jogviszonyt.

Az önszerveződés megindulása

Az 1919-es év is várakozással telt, miközben a csehszlovák légiók folyamatosan foglalták el a kijelölt területeket. 1918. december 29-én vonultak be Kassára, január 1-jén Pozsonyba. Az olasz légiók 39. ezrede 1919. január 10-én foglalta el Komáromot, a következő napokban pedig a katonaság birtokba vette a mai Szlovákia déli részét. Január 13-án kerül sor Ungvár megszállására. Az egyes belső területek elfoglalása még napokig eltartott.¹⁰ A majdani Dunáninnyi Egyházkerület területén fegyveres ellenállás is kialakult Érsekújvár környékén, Deákin és Pereden, ahol a helyi nemzetőrök megpróbálták feltartóztatni a légiókat.¹¹ Komáromot 1919. január 10-én szállta meg a légió 39. ezrede Macaluso Egidio ezredes vezetésével, de a Dunát nem lépték át, így nemcsak a megyét, de a várost is kettéosztották.¹² A határok lezárása után a Komáromi Egyházmegye kapcsolata teljesen megszakadt a Dunántúli Egyházkerülettel, amelynek nagyobb része Magyarország területén maradt. Németh István püspök, Győry Elemér püspöki titkár és Vargha Sándor lelkész felkereste a megszálló csapatok ezredesét, hogy a Dunántúli Egyházkerület igazgatásának feltételeiről tájékoztatást kapjanak. Az ezredes nem engedélyezte, hogy Komáromból mint megszállott területről igazgassák a Duna magyarországi oldalán levő egyházmegyéket, csakis a megszállott területen levő egyházakat.¹³ A keleti egyházmegyékben sem volt jobb a helyzet, ugyanis

¹⁰ ANGYAL Béla: Magyar szervezetek és mozgalmak Csehszlovákiában 1918–1921, I., *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2000/1., 5. p.

¹¹ SIMON Attila: A Csehszlovákiához került felvidéki magyarok (1918–1921), In: BÁRDI Nándor – FEDINEC Csilla – SZARKA László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008, 36–37. p.

¹² *A Felvidék csehszlovák katonai megszállása*, Felvidéki Online Tudástár, <http://www.felvidekitudastar.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1056:a-felvidek-csehszlovak-katonai-megszallasa&catid=36:politika&Itemid=53> (letöltve: 2014. 08. 05.).

¹³ *Komáromi Lapok*, 1919/3., 3. p.

a Beregi Református Egyházmegye 1919. évi április 3-ára tervezett közgyűlését meg Bertók Béla halasztotta el, mert a megszállás annyira bizonytalan helyzetet eredményezett, hogy nem tartotta szerencsésnek bármiféle gyűlés szervezését. A kialakuló politikai helyzet miatt még az esperesi tisztről való lemondását is benyújtotta, de nem volt, aki a tisztségét átvegye.¹⁴ A helyzetet tovább nehezítette a tanácsköztársaság működése, az északi hadjárat¹⁵ érzékenyen érintette a Csehszlovákia területén lévő egyházmegyéket. Sikertül felkutatni egy-két levelet, melyekkel egy szemvillanásnyit betekintheünk ezeknek a napoknak az eseményeibe, noha ezek többsége a hadmozdulatok által kevésbé érintett Dunai Egyházkerületből származik. A legkorábbi feljegyzés Pap Árpád Illaván szolgáló lelkész elbeszélése. Mint írja, Illaván 1918. november 5-én kezdődtek el a zavargások, fosztogatások. „Először csak a zsidók ellen, majd nyíltan hangoztatták, hogy a magyaroknak ott nincs semmi helyük, maga a községi bíró is megmondta, hogy az utcán ne tessék magyarul beszélni.” A kialakult helyzetet a lelkész válságosnak értékelte, úgyhogy családjával november 12-én mindenüket hátrahagyva hazamentek Vágfarkasdra. November 21-én még visszatért volna elhozni a maradék holmit, ám erre már nem volt lehetősége.¹⁶

Perbetéről a lelkész arról számolt be az esperesnek, hogy éjszakánként a Vörös Gárda tagjai lövöldöztek és robbantgattak, december 25-én három zsidó kocsmárost fosztottak ki, és a pincében raktározott alkoholt elfogyasztva garázdálkodtak. Azt is hozzáteszi, hogy épp akkor, amikor a levelet írja, a szemben lévő kocsmát, amelynek tulajdonosa az elmúlt éjjel elmenekült, fényes nappal hordják szét nemtől, kortól függetlenül, és a helyi hatóságok semmit sem tesznek ennek megakadályozására. Állítása szerint a helyi gárdát

¹⁴ PEYER-MÜLLER, Fritz: *A Kárpátaljai Református Egyház története a két világháború között – kitekintéssel a jelenre*, Református Zsinati Iroda Tanulmányi Osztálya, Budapest, 1994, 68. p.

¹⁵ A tanácsköztársaság hónapjai alatt a francia irányítás szerb, román és csehszlovák katonai intervenciót indított. A tanácskormány a 200 ezer fős magyar Vörös Hadsereg segítségével – Böhm Vilmos főparancsnok és Stromfeld Aurél vezérkari főnök vezetésével – 1919. május 20-án ellentámadást indított. Az északi hadjárat keretében visszafoglalták Érsekújvár–Nyitra–Léva–Zólyom–Kassa vonalát, és 1919. június 16-án kikiáltották Sároserperjesen a Szlovák Tanácsköztársaságot. Ezt követően Clemenceau francia miniszterelnök jegyzékére június 30-én elkezdődött a Vörös Hadsereg visszavonulása a jegyzékben megjelölt határok mögé. L.: *A Magyar Tanácsköztársaság északi hadjárata*, Felvidéki Online Tudástár, <http://www.felvidekitudastar.sk/index.php?option=com_content&view=article&id=1060:a-magyar-tanacskozarsasag-eszaki-hadjarata-&catid=36:politika&Itemid=53> (letöltve: 2014. 08. 07.).

¹⁶ Pap Árpád levele Tóth Kálmán esperesnek, Vágfarkasd, 1918. december 14., a Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Zsinati Irodája mellett működő Központi Levéltár Komárom, Komáromi Egyházmegyei Levéltár, esperesi levelezés [a továbbiakban SZRKE KL Komárom, KEL, e.l.], 868/1918.

egy Budapestről hazatért katona szervezte meg. A lelkész leírása alapján a csoport katolikusokból állt, és félt, hogy a református fiatalokat is bevonják a gárdába.¹⁷ Kassán Hennoque francia tábornok halálos áldozatokat követelő diktatórikus uralma alatt Mutňanský polgármester a tábornok parancsára 1919. július 14-én, a Bastille lerombolása emléknapján díszistentiszteletet tartott a „Szlovenszkón elesett cseh-szlovák hősök lelki üdvéért és Kassa város felszabadulásának az örömére”.¹⁸

A csehszlovák állam igyekezett folyamatosan megszilárdítani a hatalmát, így a Szlovákiai Teljhatalmú Minisztérium az egyházakkal is megállapodásra akart jutni. Vavro Šrobár tejhatalmú miniszter titkára, Štefan Štunda, aki nem mellesleg református lelkész és Révész sárospataki diákja is volt, 1919. szeptember 4-én felkereste a Tiszáninneni Egyházkerület püspökét Kassán, hogy tolmácsolja a miniszter álláspontját a Csehszlovák Köztársaság és a reformátusok viszonyáról. A kormány szóban elismerte az egyház autonómiáját, világi és egyházi elöljáróit egyaránt, ígérte, hogy respektálja a magyar anyanyelvet, és folyósítja mindazokat a segélyeket, amelyek a magyar állam részéről érkeznek. Mindezekért annyit kért cserébe, hogy szervezzék meg az önálló szlovenszkói református egyházat, és a lelkészek tegyék le a hűségesküt a csehszlovák államnak. Révész azt válaszolta, hogy a béke ratifikálásáig nem merülhet fel alternatívaként, hogy a Magyarországi Református Egyháztól elszakadjanak, a hűségfogadalmat semmiképpen sem fogják letenni, inkább elhagyják a gyülekezeteket.¹⁹ Štunda visszatérte után a protestáns ügyek referense, Simkovics János (Ján Simkovič) hibbei lelkész és a Liptói evangélikus egyházmegye esperese²⁰ biztosította az egyházi vezetőket arról, hogy az 1919-es évre előirányozta mindazokat a segélyeket, amelyeket a magyar kormány a református lelkészeknek adott, és amelyektől az elmúlt időszakban elestek. Révész Kálmánnak írt, 1919. november 13-án kelt levelében ugyanazt ígérte, mint Štunda, és megjegyezte, hogy a jog szerint járó segélyeket csak a hűségeskü letétele után fogják kiutalni. A lelkészek állami támogatását illetően meg kell jegyezni, hogy a családi pótlék²¹ összegén kívül semmilyen más

¹⁷ Végh Géza levele Tóth Kálmán esperesnek, Perbete, 1918. december 26., SZRKE KL Komárom, KEL, e.l. 195/1918.

¹⁸ SZABÓ Lajos: *Kassai Kálvinista Krónika 1644–1944*, Kassa, 1944, 238. p.

¹⁹ CSOMÁR: *i. m.*, 9–10. p.

²⁰ ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, a Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1977 (3., javított és bővített kiadás, szerk. Ladányi Sándor), 373. p. (*Liptói ev. egyházmegye szócikk*); BACHAT Dániel (szerk): *A magyarhoni ág. hitv. evangélikusok négy egyházkerületének egyetemes névtára 1891. évben*, Budapest, 1891, 16. p.

²¹ A családi pótlék tekintetében ehhez hozzá kell tenni, hogy a csehszlovák államtól a lelkészek utóbb a Wekerle-kormány által megállapított – 400 korona egy kiskorú gyerekre – összeget kapták, nem pedig a forradalmi kormány által megemelt, a feleségekre is

segélyben nem részesültek.²² Ebből az 1919-es állami támogatásból nem lett semmi. Štunda 1919. december 19-én értesítette Révész, hogy a prágai kormány törölte a költségvetésből ezt a tételt, mert a szlovenszkoí reformátusok nem szervezték meg az önálló egyházukat.²³

Ezek után Révész Kálmán, mivel nem látott reményt arra, hogy ez az állapot rövid határidőn belül az egyház részére kedvező irányba fog változni, elhagyta Kassát, és Miskolcra költözött, előtte Pálóczi Czinke István egyházkerületi lelkészi főjegyzőt megnevezve mint törvényes püspökhelyettest.²⁴ Ez fontos döntés volt – mint majd látni fogjuk –, mivel egyértelműsítette, hogy ki vezetheti törvényes keretek között az egyházkerületet. Németh István püspököt 1919 augusztusában – egy csónakban – véglegesen átköltöztették Magyarországra. E kényszerű kitelepülés után az akkor létrejött magyarországi Komáromi Református Gyülekezetben szolgált. A működéshez szükséges rendfenntartás érdekében megbízta Patay Károlyt mint rangidős esperest, hogy az ő távollétében gyakorolja a kerületi elnökség ráeső jogait.²⁵

Ez a tarthatatlan állapot és kényszerű helyzet önmaga generálta megoldását azáltal, hogy a befolyással és tekintéllyel bíró egyházi vezetők megtették az első lépéseket: mindannyian Magyarországra tették át a székhelyüket. A Csehszlovákiában maradt, az egyházi szolgálatban álló reformátusokat felszólították, hogy a hűségesküt csak akkor tegyék le, ha erre kényszerítik őket, és a segélyeket is csak a legszükségesebb esetben vegyék igénybe, azt ígérve, hogy azt az adott helyzet rendezését követően visszamenőleg is biztosítani fogják.²⁶ Így megoldhatatlan helyzet állt elő: a két fél közül egyik sem akart engedni. Révész Kálmánhoz hasonló álláspontot képviselt Németh István, a Dunántúli Egyházkerület püspöke is, miután 1920. április 23-án Zoch Sámuellel tárgyalt Pozsonyban, aki az evangélikusoknak adott egyházalkotmányt a reformátusokra is kiterjesztette volna. A tárgyaláson abban állapodtak meg, hogy az antant a csehek által megszállt területeknek Csehszlovákiához való csatolását a béke ratifikálásáig nem fogja tényként kezelni, így nem bocsátkoznak semmilyen tárgyalásba.²⁷ Németh – mint írja – rendszeres levelezésben állt a Csehszlovákiában maradt lelkészekkel. Ezért tudnia kellett volna,

kiterjesztett összeget. L.: Tóth Kálmán levele a kerületi főjegyzőnek és Németh István püspöknek, Deáki, 1919. május 31., SZRKE KL Komárom, KEL, e.l., 227/1919.

²² VARGHA Sándor: *Jegyzőkönyv a Komáromi Református Egyházmegye 1920. október 26-án, 1921. január 26-án és 1921. november 29-én tartott gyűléseiről*, Spitzer Sándor Könyvnyomdája, Komárom, 1923, 9. p.

²³ CSOMÁR: *i.m.*, 10–11. p.

²⁴ *Uo.*, 10. p.

²⁵ CZEGLÉDY Sándor: *Dunántúli egyházkerület 1920. évi szeptember 22–23., 1921. szeptember 24–25. napján tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*, Pápa, 1922, 7–8. p.

²⁶ VARGHA: *i.m.*, 12. p.

²⁷ CZEGLÉDY: *i.m.*, 7. p.

hogyminél tovább késik az önálló egyház létrehozása és a hűségeskü, annál kétségbeejtőbb és tarthatatlanabb lesz a lelkészek és tanítók helyzete.²⁸

Mindkét püspök hagyott tehát helyettést a Csehszlovákiában maradt csonka egyházkerületek irányítására, amíg ők maguk Magyarországról próbálták fenntartani az egyházkerületek és az egész Magyar Református Egyház egységét. Ám azt nem látták be, hogy az államhatárok közigazgatásilag, gazdaságilag stb. szétválasztották az egyházmegyéket. Hiába fordultak nemzetközi fórumokhoz,²⁹ a Magyar Református Egyház igényei összehasonlíthatatlanul jelentéktelenek voltak az újonnan létrehozott államok igényeihez képest.

A Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház megalapítására irányuló egyházi mozgások, mozgalmak az egyházkerületek megszervezésével kezdődtek. Ezt a folyamatot a Barsi Egyházmegye indította el, amelynek esperese, Patay Károly közös tanácskozásra hívta az érintett egyházmegyéket és a Tiszáninneri Egyházkerület püspökét, Révész Kálmánt, aki azonban azt tanácsolta, hogy várjanak még a szervezkedéssel. A következő megkeresésre Révész javaslata az volt, hogy az egyházmegyék őt válasszák meg püspöknek, hogy képviselhesse őket és a püspöki fennhatóságot gyakorolhassa felettük. Ezt sem a Barsi, sem a Komáromi Egyházmegye nem fogadta el. 1920. július 4-én Komáromban a Magyar Nemzeti Szövetség gyűlésén az egymás közötti egyeztetés során abban állapodtak meg, hogy Patay Károly mint rangidős esperes az 1906. évi I. tc. 184. §-a³⁰ alapján egyházkerületi közgyűlést hív össze.³¹

A Dunáninneri Egyházkerületen belül a Komáromi és a Barsi Egyházmegyékből érkező küldöttek az 1920. július 16-án Komáromban tartott kerületi közgyűlés alakalmával kérték, hogy az egyházkerület a püspök távollétében is kormányozható legyen. Elhatározták, hogy Patay Károlyt, a Barsi Egyházmegye esperesét mint püspökhelyettést, Szabó György egyházmegyei gondnokot pedig mint főgondnokhelyettést bízzák meg az egyházmegyéék kerületi adminisztrálásával. Ezek után a közgyűlés felkérte a megbízottakat,³² hogy mint kerületi elnökség lépjenek kapcsolatba a többi kerület Csehszlovákiá-

²⁸ *Uo.*, 41. p.

²⁹ *Uo.*, 13. p.

³⁰ „A püspöki hivatal megüresedik: végleges lemondás, halál, törvényszéki elmozdítás által, vagy ha a püspök más egyházkerületbe megy át lelkésznek. A püspök betegsége, huzamosabb távolléte vagy halála esetén, a püspöki hivatal közigazgatási teendőit az egyházkerületi egyházi főjegyző végzi, elnöki teendőit pedig a hivatalára nézve legidősebb esperes.”

³¹ GYALÓKAY László – BIHARY Kálmán (szerk.): *A Dunántúli Református Egyházkerület balparti részének 1920. évi július hó 16-án és 1921. évi január hó 27-én Rév-Komáromban tartott rendes közgyűléseinek jegyzőkönyve*, Léva, 1921, 7. p.

³² A bizottság tagjai: Patay Károly esperes; Szabó György egyházmegyei gondnok mint főgondnokhelyettes; Tóth Kálmán komáromi esperes; Gyalóokay László egyházkerüle-

ban lévő képviselőivel azért, hogy a kormánynál³³ tegyenek meg mindent a református egyház autonómiájának és érdekeinek megvédése érdekében.³⁴ Németh István ezt az egész szerveződési akciót „műfeljajdulásnak” tekintette, mert az állami hűségesküt letevő tanítók magasabb fizetést kaptak, mint addig, valamint havonta 1800 korona drágasági segélyt visszamenőleg is. Úgy vélte, hogy a lelkészek ugyanezt szeretnék elérni, ezért sietnek letenni a hűségesküt, és önálló közigazgatási rendszert létrehozni.

Németh – reagálva az eseményekre – kijelentette, hogy Patay Károly nem használhatja a *püspöki hivatal* megnevezést a hivatali ügyintézésben, valamint azt, hogy a segélyek felvétele megcáfolná azokat a híreszteléseket a külföldi testvéregyházak előtt, amelyek arról szólnak, hogy a Magyarországi Református Egyház oszthatatlan egységének fenntartása érdekében „tűrnek, szenvednek, készek még a legvégső áldozatra is”.³⁵ Az 1920. július 16-i közgyűlést a Dunántúli Egyházkerület négy pontban kifogásolta:

1. A Csehszlovákiában maradt reformátusok továbbra is ismertessék el a Dunántúli Református Egyházkerülethez és a Magyarországi Református Egyházhoz való tartozásukat.
2. Kifogásolja, hogy a komáromi gyűlés önmagát rendes egyházkerületi közgyűlésként szervezte meg, és ezáltal önmagát olyan egyházhatósági jogokkal ruházta fel, amelyek feljogosítják arra, hogy a kormánnyal mint külön egyházhatóság tárgyalhasson.
3. Tiltakozik az ellen, hogy a gyűlés a hűségeskü erkölcsi felelőssége és következményei alól felmentést adjon a lelkészeknek.
4. Nem helyesli és nem hagyja jóvá, hogy a komáromi gyűlés megbízottakat küldjön a teljhatalmú minisztériumba, hogy tárgyalásokat folytatassanak azon segélyek ügyében, amelyeket az az evangélikus egyháznak folyósított.³⁶

Az ekkor összeülő egyházkerületi gyűlés még elvetette a Magyar Református Egyháztól való végleges elszakadást. Önmagát a következő formában határozta meg: „Szlovenszkó területén lévő s a dunántúli ref. Egyházkerületnek alkotó részét képező barsi, komáromi s részben a drégelypalánki egyházmegyék kötelékeibe tartozó református egyházközségek, és pedig 78 anya-

---

ti tanácsbíró; Konkoly-Thege Sándor egyházmegyei gondnok és Süttee István egyházkerületi tanácsbíró. GYALÓKAY-BIHARY (szerk.): *i.m.*, 9. p.

³³ Ivan Dérer szlovenszkói teljhatalmú minisztert keresték fel. A küldöttség tagjai voltak az elnökségen kívül Füßy Kálmán, az Országos Magyar Kisgazda, Földműves és Kisiparos Párt képviselője, Tóth Kálmán esperes. A Tiszáninnenai Egyházkerületből nem volt senki. A tárgyalásokon Dérer kijelentette, hogy külön egyházkerületekkel nem tárgyal, csak az egész egyház képviselőivel. VARGHA: *i.m.*, 11. p.

³⁴ *Komáromi Lapok*, 1920/52., 2. p.

³⁵ CZEGLÉDY: *i.m.*, 8. p.

³⁶ *Uo.*, 93–94. p.

25 leány-, s így összesen 103 egyházközség – továbbra is a zsinatpresbyteri rendszer alapján maradnak – s ezen elven, illetve rendszer alapján kívánják magukat kormányoztatni és igazgatni.”³⁷

Mivel a csehszlovák kormány csak a Magyar Református Egyházzal levált, egységes és önálló Csehszlovákiai Református Egyházzal tárgyalat volna, az érdemi tárgyalások eltolódtak.

Az önszerveződés megindítása, az egyházkerületek létrehozása

Az egyhelyben való toporgást a Szlovenszkói Tiszáninneri Egyházkerület elégelte meg. Az 1920. december 21-én Kassán tartott közgyűlés alkalmával Pálóczi Czinke István püspök beszámolt a rimaszombati memorandumról³⁸ és az arra kapott állami reakcióról,³⁹ majd ezután a közgyűlés kimondta, hogy önálló egyházkerületet hoz létre Szlovenszkói Tiszáninneri Egyházkerület néven.⁴⁰ A közgyűlés felhatalmazta az egyházak tisztviselőit a hűségeskü letételére, s kérvényezte a kormánynál az addigi államsegélyek kifizetését. A közgyűlésig a lelkészek egy része már letette a hűségesküt. Kimondta, hogy az egyetemes egyháznál, a Tiszáninneri Egyházkerületnél és a sárospataki főiskolánál maradt közös alapokhoz és alapítványokhoz való tulajdonjogát továbbra is fenntartja, jövedelmeire jogot formál. A kormányhoz küldött

³⁷ GYALÓKAY-BIHARY (szerk.): *i.m.*, 11. p.

³⁸ A nagy memorandumot Pálóczinak tulajdonítják, s nem is fér hozzá kétség, hogy az ő szellemi terméke. Az újabb kutatások szerint azonban annak a levéltári dokumentumnak, amely ezt jegyzi, a stílusa Sedivy Lászlóra utal, és a kézírás is az övé. Az anyag címe: *Javaslat a csehszlovák megszállt területen lévő református egyházak szervezete, igazgatása, intézményes berendezkedése s a változott ó viszonyok által követelt kérdések megoldása tárgyában*. A memorandumnak több változata is elkészült, az első hitelesnek mondható példányok 1920. szeptember 8-i dátummal vannak ellátva, az aláírók pedig a Tiszáninneri Egyházkerület elnökei. SOMOGYI Alfréd: „A memorandumus évek”: az 1920–21. év eseményei a helyettes püspöki hivatal (Nt. Patay Károly, alsószecsi esperes-lelkész, helyettes püspök) levelezése alapján, In: LÉVAI (szerk.): *i.m.*, 100–101. p.

³⁹ A rimaszombati memorandumot 1920. szeptember 8-án juttatták el a köztársasági elnökhöz és a teljhatalmú minisztériumba. Ebben a memorandumban kifejtik, hogy ragaszkodnak a történelmi békeszerződésekben, a csehszlovák állami törvényekben, az 1648-as vesztfáliai béke pontjaiban és a trianoni békeszerződésben biztosított nyelvi és vallási jogokhoz. Kitartanak az egyházi és iskolai autonómiájuk mellett, a zsinatpresbyteri egyházkormányzás mellett. Igényt tartanak minden olyan segély további folyósítására, amelyet 1918-ig kaptak. Az állam támogassa a református tanítóképző és teológiai akadémia létesítését és fenntartását. Az állam részéről érkező reakcióban három lényeges pont volt. „1. Az önálló református egyház megszervezése. 2. A lelkészek hűségesküjének letétele. 3. Az itt élő református szlovákoknak egy egyházmegyébe való tömörítése...” L.: CSOMÁR: *i.m.*, 12–13. p.

⁴⁰ *Uo.*, 13–14. p.

kérvénye alapján addig, amíg ezekhez a jövedelmekhez hozzá nem jut – a lelkésznevelésre szolgálókhöz, a lelkészi nyugdíjakhoz és özvegy-árva illetményekhez –, az állam előlegezze meg azt.⁴¹ Továbbá engedélyezze az állam, hogy a lelkészjelöltek a Sárospataki Teológiai Akadémiát továbbra is látogathassák, s a nyugdíjas lelkészek, özvegyek, árvák törvényes járandóságait a magyarországi nyugdíjintézettől ezután is felvehessék.⁴² Püspöknek Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkészt, főgondnoknak Lukács Géza gömöri egyházmegyei gondnokot választották. Ugyanezen a közgyűlésen a Tiszáninneri Egyházkerület javaslatára⁴³ létrehoztak egy úgynevezett Közös Bizottságot⁴⁴ a Dunáninneri és a Tiszáninneri Egyházkerület képviselőiből.⁴⁵ Mindezt annak érdekében, hogy összehangolják, illetve közösen képviselhesék az érdekeiket a miniszteri tárgyalásokon.

A Tiszáninneri Református Egyházkerületben kiírt első választások eredménye a következő:

püspök: Pálóczi Czinke István rimaszombati lelkész;

főgondnok: Lukács Géza gömöri egyházmegyei gondnok;

lelkészi tanácsbírók: Oláh Péter, Péter Mihály, Hutka József, Pósa Lajos;

világi tanácsbírók: Óváry Pál, Tornallyay Zoltán, Baksay Dezső, Minay István;

⁴¹ Pálóczi Czinke István, a tiszáninneri püspökhelyettes 1920. december 5-én keltezett felterjesztésére a szlovenszkói teljhatalmú miniszter 1920. december 19-i válaszában (L.: *Református Egyház és Iskola* című lap 1. szám) Simkovic János kormánytanácsos által ezeket mondja: „Ami az egykori magyarországi ref. egyház különböző alapjait illeti, azokra a szlovenszkói ref. egyház nem vesztette el az igényeit. Érvényesítse is ezen igényeit likvidálás útján, amely a szlovenszkói és a magyarországi ref. egyházak között keresztül vihető, akár testvéri megegyezéssel, akár pedig a közös jóvátételi bizottság közvetítésével, amely hivatva lesz pártatlanul megoldani ezeket a kérdéseket. A fundációknak azt a részét, amely a szlovenszkói ref. egyházra esik, kezelje ez az egyház úgy, mint önálló alapot, mert a csehszlovák köztársaság kormánya a két egyház között közös alapokat nem ismer el. Ilyen likvidálás alá eső közös alapok: az egyetemes alap (közalap), egyetemes lelkészi nyugdíjintézet, amely a lelkészözvegyekről és árvákról is gondoskodik, kerületi közíg. pénztárak és a többi különböző rendű alapítványok.”

⁴² VARGHA: *i.m.*, 33. p.

⁴³ Szlovenszkói református egyház konventjének jegyzőkönyve 1921/15, Pápai Református Gyűjtemények és Levéltár, Felvidéki Református Egyház iratai (1920–1938).

⁴⁴ A Közös Bizottság arra szolgált, hogy egyetemes szinten foglalkozzon az egyház ügyével. Ez a bizottság kommunikált az állami szervekkel mindaddig, amíg meg nem szervezték a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyházat. CSOMÁR: *i.m.*, 15. p.

⁴⁵ A Közös Bizottság tagjai: Pálóczi Czinke István püspök, Lukács Géza egyházkerületi főgondnok, Patay Károly helyettes püspök, Szilassy Béla egyházkerületi főgondnok, Tóth Kálmán komáromi esperes, Csekei Dávid egyházkerületi kiküldött, Idrányi Barna, Bornemisza Elemér, Sütteő István és Péter Mihály egyházkerületi kiküldöttek. *Református Egyház és Iskola*, 1921/20., 3. p.

lelkészi főjegyző: Réz László;
világi jegyző: Halmy István kassai törvényszéki bíró;
lelkészi aljegyző: Pataky Pál;
világi aljegyző: dr. Molnár József;
tanári képviselő: Báthory Andor;
tanítói képviselők: Vass Ádám, Becske Bálint, Rozgonyi István, Vajnai József.

A Dunáninneri Református Egyházkerület megalakítása nem ment ilyen simán, ugyanis a Komáromi Református Egyházmegye az első világháborút követő első közgyűlésén, 1920. október 26-án arra hivatkozva utasította el az önállósodást, hogy a gyülekezetek, lelkészek és tanítók szoros anyagi és szellemi kapcsolatban állnak az egyetemes magyar egyházzal. Továbbá olyan intézmények, mint a lelkész- és tanítóképzők, nyugdíj- és özvegy-árvagyámintézetek Budapesten voltak, és a kiválás esetén az ezekhez való jogigény megszűnt volna.⁴⁶

1920. november 13-án a magyar kormány törvénybe iktatta a trianoni békeszerződést, és ezzel véglegesen elismerte az új államalakulatokat, valamint megszűnt az elszakadt egyházkerületekkel való szerves kapcsolat, ezek anyagi támogatása és jogvédelme. 1920. november 30-ára Patay Károly püspökhelyettes kérésére az esperes bizalmi tanácsot hívott össze az egyházmegyei tanácsbírói és tisztviselői karból,⁴⁷ hogy revideálják az októberi közgyűlés által megfogalmazott pártállásukat. A bizalmi tanács elvetette az ügy újratárgyalását. A soron következő, 1921. január 26-i komáromi egyházmegyei közgyűlésen – hivatkozva arra, hogy a magyar kormány törvénybe iktatta a trianoni békeszerződést – újratárgyalták az 1920. októberi közgyűlés határozatát. Az egyházkerületi önszerveződéssel kapcsolatban Tóth Kálmán esperes mérlegelte a két fennálló álláspontot, és az önkéntes elszakadást bűnnek, a kényszerűségből fakadót a „legfájdalmasabb áldozatnak”, viszont szükségyszerűnek tartotta.⁴⁸ A közgyűlés két ellenszavazattal úgy határozott, hogy az egyházalkotmánynak a megváltoztatását nem látja szükségesnek, és így nem szervezkedik külön egyházzá.⁴⁹ A Barsi Egyházmegye közgyűlése már előbb egyhangúlag hozott határozattal kijelentette az önszerveződésre való hajlandóságát, így csak a komáromiakat kellett jobb belátásra és ésszerűsége bírni.

Másnap, 1921. január 27-én szintén Komáromban tartották meg a Szlovenszkói Dunáninneri Református Egyházkerület közgyűlését, ahol a

⁴⁶ VARGHA: *i.m.*, 25. p.

⁴⁷ A tanács összetételéről nincs közelebbi ismeretünk, így azt sem tudjuk, hogy milyen állásponton voltak, és milyen érveket, megállapításokat sorakoztattak fel az októberi közgyűlésen.

⁴⁸ VARGHA: *i.m.*, 35. p.

⁴⁹ *Komáromi Lapok*, 1921/9., 4. p.

komáromiakkal ellentétes módon határozott a Patay Károly püspökhelyettes és Szabó György főgondnokhelyettes⁵⁰ vezette elnökség. Három javaslatot terjesztettek be. Az egyik szerint a Barsi Református Egyházmegye főjegyzője a Tiszáninneni Egyházkerület határozatát elfogadja, miszerint Dunáninneni Egyházkerület néven szervezzék meg az egyházkerületet. A második beterveztést a Komáromi Egyházmegye főjegyzője tette, aki ugyanezen az állásponton volt, ám olyan kitételrel, hogy nem fogadják el a segílyt. A harmadik javaslat Vargha Sándor komáromi lelkészé volt, aki azt hangsúlyozta, hogy tartsák magukat a status quoóhoz.⁵¹ Itt Bihary Kálmán főjegyző javasolta, hogy a Szlovenszkói Tiszáninneni Református Egyházkerület példájára mondják ki a magyar egyháztól való elszakadást és a külön egyházzá való szerveződést. Vargha Sándor, Pogrányi József és Gálffy Géza merőben ellenkező, Gyaló kay László tolmácsolásában előadott felszólalása után megtörtént a szavazás. Az előadó javaslata mellett és ellen egyenlő számú szavazatok születtek, így a püspökhelyettes szavazata döntött. Patay az elszakadás mellett tette le voksát, és ezzel létrejött a Szlovenszkói Dunáninneni Református Egyházkerület. Patay úgy vélte, amennyiben a status quo mellett dönt, ott lennének, ahol elkezdték, vagy még ott sem. Láta ugyanis, hogy a helyzet egyre rosszabb, és a segílyekre mindinkább szükség van.⁵² A Dunáninneni Egyházkerület első elnöksége a következőképpen állt fel:

püspök: Balogh Elemér pozsonyi lelkész;

egyházkerületi főgondnok: Szilassy Béla losonci földbirtokos;

papi főjegyző: Gyaló kay László nemesócsai lelkész;

világi főjegyző: Tuba János;

papi aljegyző: Sörös Béla losonci lelkész;

világi aljegyző: Kersék János lévai ügyvéd;

papi tanácsbírók: Akúcs Lajos, Udvardy Gyula, Móroc z Mihály (a negyedik papi tanácsbírói állást pótszavazással döntötték el Gálffy Géza és Sándor Benő között);

világi tanácsbírók: Mohácsi János, Kersék János;

mint régi kerületi tanácsbírók megmaradtak: Szilassy Béla, Sütő István, Gyaló kay László és Bihary Kálmán.

A Kárpátaljai Református Egyházmegye hosszadalmas tárgyalások, egyeztetések és bizottságok munkája révén jött létre. A Kárpátalja területén megmaradt két egyházmegye, a Beregi és Máramaros–Ugocsai Egyházmegye hovatarozási problémája ekkor még megoldatlan, miközben a másik

⁵⁰ Ezen a közgyűlésen mondott le posztjáról Szabó György főgondnokhelyettes. A közgyűlés Konkoly-Thege Sándort mint rangidős gondnokot – a Komáromi Egyházmegyeét – hívta meg erre a posztra. L.: GYALÓKAY-BIHARY (szerk.): *i.m.*, 16. p.

⁵¹ Patay Károly körlevele *Igazolásom* címmel, Alsószece, 1921. március 31., SZRKE KL Komárom, KEL, e.l.

⁵² Uo.

két egyházkerület önállósodása már előrehaladott állapotban volt. A Kárpátaljai Egyházkerület megszervezése az 1920. szeptember 8-án kelt memorandumban, amelyet a kormányhoz terjesztettek fel, mint lehetőség vagy alternatíva nem is került szóba. Pálóczi Czinke István viszont felkérte a kárpátaljai gyülekezeteket, hogy csatlakozzanak a tiszai kerülethez. A Beregi és az Ugocsai Egyházmegye a helyzet megoldására közös bizottságot hozott létre. A bizottság nem tudott dűlőre jutni a kérdésben, ám a megoldást maga az állam kényszerítette ki, ugyanis az önálló kerület megalakítását szabták meg a lelkészek és a gyülekezetek állami szubvenciója kifizetésének feltételként.⁵³

A hovatarozás kérdésében folytatott megbeszélések során az Ungi Egyházmegye kérdése többször is felmerült, sarkalatos pontját képezve a tárgyalásoknak, ugyanis közigazgatásilag a terület déli, magyarlakta része Csehszlovákiához tartozott.⁵⁴ 1921. augusztus 2-án Beregszászon tartottak gyűlést a Máramaros-Ugocsai, Beregi és Ungi Református Egyházmegyék képviselői,⁵⁵ ahol a következő programot tárgyalták meg:

1. Egyházkerület alapításának szükségessége, megfelelő alapító gyűlés megszervezése.

2. A név megállapításának kérdése.

3. Kérelem a konventbe és a zsinatba való belépés iránt a szlovákiai kerületekkel együtt.

4. Javaslat a tétel az alapító gyűlés helyére és idejére vonatkozólag.

5. A püspöki beiktatás helyének és idejének megállapítása.

6. Választási ajánlások a kerület részére.

7. Pénzügyi bizottság megalakítása.⁵⁶

Biki Ferenc, az Ugocsai Egyházmegye esperese kiállt a három egyházmegye egyesülése mellett, noha Pálóczi Czinke továbbra is ragaszkodott ahhoz, hogy a kárpátaljai reformátusok ne önálló egyházkerületbe szerveződjenek, hanem csatlakozzanak a Tiszáninneri Egyházkerülethez. A tárgyaláson létrehoztak egy tíztagú bizottságot, melynek az volt a feladata, hogy képviselje a három egyházmegye református gyülekezeteit a kárpátaljai kormányzóságnál. Az önálló református egyházkerület megalakításával a kormány magát az egyházat bízta meg, amelyet szavazással bonyolítottak le. 1921. augusztus végén a gyülekezeteket körlevélben hívták fel a szavazásra, hogy döntés szülessen arról, az újonnan alakítandó kerületbe vagy a Tiszáninneribe akarnak-e tartozni. Az érvényes presbitériumi szavazatok mindegyike a Kárpátaljai Egyházkerület mellett szólt. Számszerűsítve ez

⁵³ Bővebben: PEYER-MÜLLER: *i.m.*, 87. p.

⁵⁴ BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségi politika Kárpátalján I. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 1918–1945*, IMI Print Kft., Nyíregyháza, 2005, 226. p.

⁵⁵ A képviselőkről L.: PEYER-MÜLLER: *i.m.*, 83. p.

⁵⁶ *Uo.*, 82. p.

annyit jelent, hogy 78 gyülekezetből 73 érvényes szavazatot kapott a Kárpátaljai Egyházkerület.⁵⁷

Eközben 1921. október 7-én az Ungi Református Egyházmegye ungvári közgyűlésén kimondták, hogy támogatják a kárpátaljai ungi egyházközségek különválását a szlovenszkói ungi résztől.⁵⁸ Ennek lett az eredménye, hogy létrehozták az Ung–Kárpátaljai Egyházmegyét, melynek élére Komjáthy Gábor lelkész került.⁵⁹

A presbitériumok szavazását követően 1921. október 9-én Bihary Kálmán meghívta a gyülekezeteket az 1922. október 31-én tartandó alakuló közgyűlésre, és kérte őket, hogy gondoskodjanak az egyes küldöttekről.⁶⁰ A várva várt októberi nap azonban nem hozta meg a kívánt eredményt. A terv az volt, hogy megalakul a kárpátaljai kerület, és kiírták volna a választást az egyházi tisztségekre. A résztvevők ugyan megszavazták az egyházkerület létrejöttét, de a bizottság, amelyet azért hoztak létre, hogy amíg nincs kerület, addig legyen egy szervezet, amely viszi a három egyházmegye ügyeit, megszűnt. Az önálló kerület megszavazása után Biki Ferenc mint rangidős esperes át is vette a tanácskozás vezetését. A kerület vezetésével Biki Ferencet és Ráthonyi Ákost bízták meg. Több függő kérdés is maradt azonban, amelyeknek megoldására ismét egy bizottságot hoztak létre, így az alakuló közgyűlést el kellett napolni. Meghatározták a bizottság feladatait, így most először bízták meg valakit egy konkrét feladat megoldásával. A függő kérdések közt olyan problémák szerepeltek, mint a költségvetés elkészítése, a gyülekezeti hozzájárulás mértékének megállapítása és egyéb pénzforrások felkutatása, az államsegély igénylése, amelyre az államtól írásbeli biztosíték volt, mindezek újra megszavaztatása a presbitériumokkal, a 13 ungi gyülekezet⁶¹ hovatartozása, statisztikakészítés a gyülekezetekről.⁶²

1923. március 8-án Beregszászban rendkívüli gyűlésen tanácskoztak az új egyházkerület jövőjéről, valamint az Ungi Egyházmegye kárpátaljai kerülethez való csatolásáról. A gyűlés elsősorban arra szolgált, hogy kiírják a választásokat az egyes egyházkerületi tisztségekre és hivatalokra. A választásokat április 15-ig kellett megtartani. A fő problémát a 13 ungi gyülekezet

⁵⁷ TÓTH Zsuzsa: A Kárpátaljai Református Egyházkerület megalakulása, egyházmegyének küzdelmei a Csehszlovák Köztársaság kötelékében (1920–1928), *Acta Beregsiensis*, 2011, 136. p.

⁵⁸ FEDINEC Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*, Fórum Intézet – Lilium Aurum Kiadó, Galánta–Dunaszerdahely, 2002, 94. p.

⁵⁹ Az Ung–Kárpáti Egyházmegye létrehozásáról szóló vitát bővebben L.: PEYER-MÜLLER: *i.m.*, 89–91. p.

⁶⁰ *Uo.*, 102. p.

⁶¹ Ungvár, Nagydobrony, Eszeny, Csongor, Szalóka, Kisdobrony, Tiszaágtelek, Kisgejőc, Nagygejőc, Korláthelmec, Tiszaásvány, Minaj, Ungtarnóc. L.: FEDINEC: *i.m.*, 120. p.

⁶² PEYER-MÜLLER: *i.m.*, 103–105. p.

jelentette. A március 8-i gyűlés előtt egy esperesi körlevél is felhívta e gyülekezetek figyelmét, hogy egyházjogilag a Tiszáninneri Egyházkerülethez tartoznak, valamint hogy a kárpátaljai kerületnek nincs joga egy Kárpátaljai Egyházmegye létrehozására, hiszen az a zsinati ülés hatáskörébe tartozik. A tizenhárom egyházközség képviselői az esedékes beregszászi gyűlésen sem vehetnek részt. Az egyházmegyei alapító közgyűlést 1923. március 22-én tartották Komjáthy Gábor vezetésével, aki ismételten indokolta a megalakítás szükségességét és ismertette annak mind egyházjogi, mind állami törvényi hátterét.⁶³

Április 17-én ült össze az egyházkerületi választóbizottság, mikor is megválasztották Bertók Béla munkácsi lelkészt az egyházkerület első püspökévé (80-ból 47 szavazattal), György Endrét pedig főgondnoknak. Az új püspök ünnepélyes beiktatására június 7-én került sor a munkácsi templomban, melyen a kormány részéről egyetlen képviselő sem volt jelen.⁶⁴ Az egyházkerület a Beregi, Ungi és Máramaros-Ugocsai Egyházmegyéből jött létre, amely 77 gyülekezetből, 65 ezer gyülekezeti tagból, 76 lelkészből és 5 segédlelkészből tevődött össze, valamint három filiából és három missziós egyházközségből.⁶⁵

püspök: Bertók Béla munkácsi esperes-lelkész;

főgondnok: György Endre;

papi főjegyző: Sütő Áron gáti lelkész;

világi főjegyző: Komáromy Lajos;

papi aljegyző: Peleskey Sándor viski lelkész;

világi aljegyző: Bakó Gábor;

a négy papi tanácsbíró: Szentimrey József, Mízsák Péter, K. Nagy Sándor, Bihary Lajos;

a négy világi tanácsbíró: Bakó Bertalan, Gáthy Zsigmond, Korláth Endre, Nagyiday Ferenc;

tanítói képviselők: Füstí M. László, Molnár Ferenc.

Az 1923-as lévai törvényhozó zsinat

A Szlovenszkói Református Egyház történetének átmeneti éveit zárta le a lévai törvényhozó zsinat, mely után már nem a régi, 1904-es, hanem az itt elfogadott és az állami szerveknek benyújtott törvények lettek érvényesek – legalábbis az egyházon belül. Továbbá itt ismerték el a Kárpátaljai Református Egyházkerület létrehozását is.

⁶³ *Uo.*, 111–116. p.

⁶⁴ *Uo.*, 118–119. p.

⁶⁵ BOTLIK: *i.m.*, 226. p.

Az 1921. július 3-án tartott rimaszombati konventen Pálóczi Czinke István egy törvényhozó zsinat összehívását kérte, mivel az állami elismertetés feltétele volt az alkotmányozó zsinat, ahol a köztársasági elnök által szentesített törvényeket alkotnak. E törvények állami elismerésére soha nem került sor.

Az első zsinatot 1921. október 9-én akarták megtartani. Pálóczi Czinke azt szerette volna javasolni, hogy ne egy törvénykönyvet írjanak, hanem az eddig használtat alakítsák át. Ám ezt az első zsinatot nem tartották meg. Az egy évvel későbbi, 1922. október 8-ára kitűzött zsinati ülés is elmaradt – mindkét esetben az volt az ok, hogy a költségeket az állam nem biztosította, az egyház pedig nem tudta előteremteni. A harmadik ülészak idejét annak az állami figyelmeztetésnek a hatására tűzték ki, amely szerint ha az egyház 1923. június 30-ig nem tartja meg a zsinatot, úgy minden segély folyósítása megszűnik. Így kértek zsinattartási engedélyt, amelyet megkapva 1923. június 17-ére tűztek ki új időpontot. Ilyen előzmények után nyílt meg a Szlovenszkói és Kárpátaljai Egyetemes Református Egyház első zsinata Pálóczi Czinke István és Lukács Géza elnöklete alatt.⁶⁶

Az alkotmányozó zsinattal szemben támasztott legfontosabb állami igényeket a következőképpen lehet összefoglalni:

1. Az egyházi alkotmányban benne kell lennie, hogy a Szlovenszkói és Kárpátaljai Református Egyetemes Egyház a Csehszlovák Köztársaság területén önálló, és független minden azonos vagy hasonló hitvallású külföldi felekezettől.

2. Az egyház szlovák nyelvű vagy magát szlováknak valló tagjai számára biztosítani kell a szlovák képviselőt, mégpedig egy szlovák egyházmegye felállítására révén.

Ez igencsak feszültséggerjesztő pont volt. A szlovák nyelvű és/vagy magukat szlováknak valló reformátusokkal Péter Mihály éveken keresztül foglalkozott a *Református Egyház és Iskola* című lapban. Ez hosszú és összetett probléma, amely végigkísérte a húszas-harmincas éveket. Most itt a zsinattal kapcsolatban annyit kell megjegyezni, hogy míg az állam követelte a szlovák egyházmegyét, addig az egyház az egyházjogra hivatkozva azt mondta, hogy minden lehetőség adott a szlovák gyülekezetek számára, akik önálló egyházmegyét akarnak létrehozni, mivel az egyház a zsinati-presbiteri rendben alapszik, tehát alulról építkezik. Továbbá egy felsőbb szervezetnek nincs joga alsóbb szintű szervezetet az érdekeltek kezdeményezése nélkül vagy azok ellenére létrehozni. Az viszont egy másik kérdés, hogy milyen többlettel járt volna egy külön szlovák ajkú egyházmegye létrehozása. Az államvezetés számára gondot jelentett az is, hogy a független egyház külföldön, Magyarországon fogja majd képezni a lelkészeit. Az állam felkínálta azt a lehetőséget, hogy az evangélikus teológián tanuljanak a jövődöbeli református lelkészek.

⁶⁶ CSOMÁR: *i.m.*, 21. p.

Ezt a lehetőséget még 1921-ben elvetették, és az önálló református lelkész-képzés mellett foglaltak állást. Az állami teológia kar elvetésével az állami hozzájárulásról is le kellett mondani. Ez által a lelkészképzés teljes háttérét az egyháznak kellett biztosítani.

Mivel azonban az egyházalkotmányt nem ratifikálta az állam, így az egyházi intézményeket sem. Ezzel az a szituáció állt elő, hogy az egyháznak ugyan működött 1925-től 1938-ig egy felsőfokú intézménye, ahol a lelkészetet képezte, de azt az állam nem fogadta el hivatalos felsőoktatási intézményként, és az ott szerzett okleveleket sem ismerte el. Ez utóbbi az állami fizetés kiegészítésénél, a kongruánál kapott jelentős szerepet.

Maga a zsinat 7 napig tartott. A szakbizottságok az egyes egyházkerületek delegáltjaiból kerültek ki, melyeknek feladata a törvénycikkek részletes kidolgozása és szövegezése volt. A bizottságok a következőképpen alakultak meg:

1. egyházalkotmányi bizottság (elnök: Szilassy Béla; előadó: dr. Kovács László; tagok: Szalay László, dr. Polchy István, dr. Korláth Endre, dr. Rácz Lajos, Péter Mihály, Tóth Kálmán, Sörös Béla);
2. lelkészválasztási bizottság (elnök: Bertók Béla; előadó: Idrányi Barna; tagok: Patay Károly, Biky Ferenc, Szűcs Zoltán, Sörös Béla, dr. Baksai Dezső, dr. Komáromy Lajos);
3. adóügyi bizottság (elnök: dr. Szilassy Béla; előadó: Idrányi Barna; tagok: Füssy Kálmán, dr. Korláth Endre, Bary Gyula, Sütő Áron, Bihary Kálmán, dr. Rácz Lajos);
4. törvénykezési bizottság (elnök: dr. Stépán László; előadó: dr. Polchy István; tagok: dr. Kovács László, dr. Mohácsy János, dr. Kathona László, Tornallyay Zoltán, dr. Baksai Dezső);
5. nyugdíjügyi bizottság (elnök: Bertók Béla; előadó: Pataky Pál; tagok: Idrányi Barna, Patay Károly, Buzy Márton, Biky Ferenc, dr. Baksai Dezső, dr. Mohácsy János);
6. iskolaügyi bizottság (elnök: Komjáthy Gábor; előadó: Kovács Alajos; tagok: Réz László, Vass Ádám, Molnár Ferenc, Péter Mihály, Sörös Béla);
7. énekeskönyvügyi bizottság (elnök: Balogh Elemér; előadó: Réz László; tagok: Kovács Alajos, Vass Ádám, Molnár Ferenc, Buzy Márton, Süthő Áron);
8. egyházépítő-ügyi bizottság (elnök: Bertók Béla; előadó: Sörös Béla; tagok: Molnár Ferenc, Kovács Alajos, dr. Kiss Jenő, Vass Ádám, dr. Stépán László, Bary Gyula).⁶⁷

Az egyházalkotmány 8 törvénycikkre oszlott:

I. cikkely: Egyházalkotmány és egyházszervezet 1–104. §§; Gyülekezeti tagok és tisztségviselők kötelességei és jogai 105–185. §§;

⁶⁷ ISAÁK Imre: Zsinatunk törvényhozó munkálatai, *REI*, 1923/26., 103. p.

- II. cikkely: Lelkészválasztás 1–75. §§;
- III. cikkely: Egyházi adó 1–24. §§;
- IV. cikkely: Egyházi alapok 1–10. §§;
- V. cikkely: Egyházfegyelem és egyházfegyelmi eljárások 1–141. §§;
- VI. cikkely: Nevelés és vallástanítás 1–122. §§;
- VII. cikkely: Kárpátkerület 1. §;
- VIII. cikkely: Belmisszió 1–68. §§.⁶⁸

Az Egyetemes Konvent a törvénycikkelyek kidolgozását a következőképpen osztotta szét: az I. és V. t.-cikket Dr. Finkey Ferenc, a II. t.-cikket Patay Károly, a III., IV. és VII. t.-cikket Idrányi Barna, a VI. t.-cikket Péter Mihály dolgozta ki.⁶⁹

Ezen a zsinaton dőlt el a Kárpátaljai Egyházkerület jogállása. Péter Mihály nyújtotta be a kárpátaljai cikkelyt. A törvény megerősítette a kerület különleges státuszát. Ez azt jelentette, hogy a szlovenszkói református gyülekezetek a Kárpátalja területén lévő református gyülekezetekkel közösen egy egységes egyetemes egyházat alkossanak, a Kárpátalját érintő autonóm alkotmány teljes figyelembe vételével. Ez az autonóm alkotmány a békeszerződésekben szerepelt. Nyitott volt a lehetőség arra nézve, hogy az egyházi törvényt önállóan a Kárpátalja–Ukrajna aktuális politikai és egyházi helyzetével összehangolja.⁷⁰

Az alkotmányozó zsinat részére készült összesített statisztika alapján 492 gyülekezet alkotta az egyházat. Ezek közül 449-ben csak magyar nyelvű istentiszteletet, 12-ben magyar és szlovák, 31-ben csak szlovák nyelvű istentiszteletet tartottak. 12 rendes lelkészi állás és 26 segédlelkészi állás betöltetlen volt. A csehszlovák kormány csak annyi segédlelkészi állást ismert el, amennyit korábban a magyar királyi kormány is elfogadott. Kikötötték, hogy ezt a létszámot nem lehet növelni a takarékosági rendelkezések miatt.⁷¹ Ez a kikötés majd a harmincas években vált egyre nehezebben betarthatóvá, mert ettől kezdve kerültek ki a Losonci Teológiai Akadémiáról azok a lelkészjelöltek, akiket segédlelkészi álláshoz kell juttatni.

E csupán néhány évet kitevő korszak egyházpolitikai történetének egyes fejezeteit feltárva látnunk kell, hogy az rengeteg szálból tevődik össze. Ezek egymástól jól megkülönböztethetők, és önmagukban is képeznek egyfajta mintázatot, ám együttesen érdemes őket megvizsgálni. Az egyes történeti szálakat a hozzájuk kapcsolódó, sok elemből összeálló egyéni történetek fűzik és tartják egybe. Így a három egyházkerület különálló története együttesen adja a szlovenszkói reformátusok történetét. A kezdeti ún. memorandumos

⁶⁸ PEYER-MÜLLER: *i.m.*, 139. p.

⁶⁹ CSOMÁR: *i.m.*, 20. p.

⁷⁰ PEYER-MÜLLER: *i.m.*, 141–142. p.

⁷¹ TÁRNOK Gyula: *Magyar reformátusok a csehszlovákiai kisebbségi sorban*, Főiskolai nyomda, Pápa, 1939, 25. p.

vagy átmeneti évek a reményeket keserű valósággá tették. Ahogyan az idő haladt előre, mindinkább az a kép realizálódott, hogy ha önmagukat nem tartják meg és tartanak össze, nem lesz jövőjük. Az állam csak ígéretekkel látta el az egyházat, és azokat is csak a követeléseivel ellenében hajtotta volna végre. Magának az autonómiának az értelmezésében sem volt konszenzus a két fél között. Az önszerveződés elkerülhetetlen volt, egyszerűen nem volt más alternatíva. Az állami támogatásra szükség volt, mert a gyülekezetek nagy része képtelen lett volna eltartani egy teljes lelkeszsorcsaládot.